05/10/2021

Παλαιοχριστιανική Αρχιτεκτονική της Κύπρου

Αυτοκέφαλες Εκκλησίες / Εκκλησία της Κύπρου

Του Ανδρέα Φούλια, Θεολόγου-Βυζαντινολόγου

Αναδημοσιεύεται απο την επίσημη ιστοσελίδα της Εκκλησίας της Κύπρου στις 5 Οκτωβρίου 2021

Στα χρόνια του ρωμαίου αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305) η Κύπρος είχε υπαχθεί στη Διοίκηση της Ανατολής με έδρα την Αντιόχεια της Συρίας, ενώ στην αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας που έγινε επί Ιουστινιανού (527-565) το 536 το νησί αποσπάστηκε από την πολιτική δικαιοδοσία της Αντιόχειας και απέκτησε τοπικό κυβερνήτη, ο οποίος ήταν υπόλογος στον αυτοκράτορα, ενισχύοντας έτσι περαιτέρω τους δεσμούς με την πρωτεύουσα.

Το ζήτημα του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Κύπρου τέθηκε και επικυρώθηκε

στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο το 431 στην Έφεσο και επαναβεβαιώθηκε το 488 επί αυτοκράτορα Ζήνωνα, όπως και στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο το 691.

Δυστυχώς κανένα κτήριο της εποχής αυτής δεν έφτασε ακέραιο σε μας, εκτός από τέσσερις παλαιοχριστιανικές αψίδες (Κανακαριά, Αγγελόκτιστη, Παναγία Κυρά, Αχειροποίητος), που ενσωματώθηκαν σε μεταγενέστερους βυζαντινούς ναούς. Τα αρχαιότερα ερείπια χριστιανικών κτισμάτων, που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα είναι αυτά στη μονή του Αγίου Ηρακλειδίου στην Ταμασσό και τα ερείπια της α΄ φάσης της βασιλικής των Σόλων, που χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 4ου αι. Λόγω της αποσπασματικότητας όμως των ερειπίων δεν είναι δυνατό να καθοριστεί η μορφή τους.

Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές που βρέθηκαν μέχρι σήμερα στην Κύπρο ανήκουν όλες στο λεγόμενο ελληνικό τύπο (λέγονται έτσι γιατί ο τύπος αυτός επικρατεί σε περιοχές του ελληνορωμαϊκού κόσμου), δηλαδή είναι ξυλόστεγες, διαιρούνται με κιονοστοιχίες και είναι επιμήκεις με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος. Ο τύπος αυτός ονομάστηκε έτσι γιατί επικρατεί σε περιοχές του ελληνορωμαϊκού κόσμου της Μεσογειακής λεκάνης, σε αντίθεση με αυτές της Ανατολής (ενδοχώρα Συρίας και Μ. Ασίας, Μεσοποταμίας) που γι’ αυτό ονομάστηκαν Ανατολικού τύπου. Στις βασιλικές αυτές τα κλίτη χωρίζονται με πεσσούς και καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, είναι δηλαδή καμαροσκέπαστες με αμφικλινή στέγη.

Ενδεικτικά και πολύ περιληπτικά θα αναφερθούμε στις σπουδαιότερες βασιλικές, που έχουν μέχρι σήμερα ανασκαφεί στην Κύπρο με σχετική χρονολογική σειρά. Στην επαρχία Αμμοχώστου και συγκεκριμένα στην περιοχή της αρχαίας Σαλαμίνας/Κωνσταντίας σώζονται τα ερείπια της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου (εικ. 1, 2) που είναι μια από τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες βασιλικές της Κύπρου. Είναι αφιερωμένη στον ομώνυμο Πατέρα της Εκκλησίας που άρχισε να κτίζεται στα τέλη του 4ου αι. ενόσω αυτός ήταν ακόμα εν ζωή και τάφηκε εκεί το 403, ενώ δεν είχε ακόμα τελειώσει το κτίσιμο της βασιλικής. Αρχικά η βασιλική κτίστηκε ως εφτάκλιτη με νάρθηκα και αίθριο. Είχε μήκος 57μ. και πλάτος 35μ. Στην επισκευή του 6ου αι. μετατράπηκε σε πεντάκλιτη και κατασκευάστηκε το ημικυκλικό σύνθρονο. Η κεντρική αψίδα επικοινωνούσε με τις μικρότερες αψίδες, με μικρά τοξωτά ανοίγματα, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που συναντούμε επίσης στη βασιλική του αγ. Φίλωνος και της Αφέντρικας στην Καρπασία, αλλά και στη Συρία. Ανατολικά της βασιλικής υπάρχει σημαντικό κτιστό βαπτιστήριο με σταυρόσχημη κολυμβήθρα (εικ. 3) με υπόκαυστο για ζέσταμα του νερού και ένα σύμπλεγμα δωματίων για τις λειτουργικές και πρακτικές ανάγκες των βαπτίσεων. Τον τύπο των ναόσχημων βαπτιστηρίων, πιθανότατα εισήγαγε στην Κύπρο ο ίδιος ο άγιος Επιφάνιος από την Παλαιστίνη, απ’ όπου και καταγόταν. Η βασιλική

καταστράφηκε στις πρώτες αραβικές επιδρομές.

Στην Πάφο, που είναι μια από τις πλουσιότερες σε αρχαιότητες πόλεις της Κύπρου βρίσκεται μια από τις σημαντικότερες και μεγαλύτερες βασιλικές του νησιού, αυτή της Χρυσοπολίτισσας ή Αγίας Κυριακής (εικ. 4), που οικοδομήθηκε σε χώρο που πιθανότατα συνδέεται με την παρουσία του αποστόλου Παύλου στην πόλη. Ο ναός θα πρέπει να ήταν ο επισκοπικός της πόλης από το κτίσιμό της τον 4ο αι. μέχρι και τα μέσα του 7ου αι. Στη βασιλική διατηρούνται σημαντικά ψηφιδωτά του τέλους του 4ου (εικ. 5), 5ου και 6ου αι. Ο ναός αρχικά ήταν επτάκλιτος και μετατράπηκε σε πεντάκλιτο στην ανακαίνιση του 6ου αι. Έχει νάρθηκα και τετράστοο αίθριο στα δυτικά. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της βασιλικής αυτής είναι ότι στο εσωτερικό του κυρίως ναού 12 μ. δυτικά της εξωτερικής αψίδας, υπήρχε δεύτερη εσωτερική αψίδα στο κεντρικό κλίτος, χαρακτηριστικό, που συναντούμε σε βασιλικές–Μαρτύρια όπως στη βασιλική του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο και στον Άγιο Μηνά στην Αίγυπτο. Τον 6ο αι. όταν ανακαινίστηκε ο ναός μετατράπηκε σε πεντάκλιτο, ενώ η εσωτερική αψίδα κατεδαφίστηκε και αντικαταστάθηκε από άλλη (5 μ. ανατολικότερα), που σχηματιζόταν από 11 λίθινους κίονες σε ημικυκλική διάταξη. Η βασιλική καταστράφηκε στη δεύτερη αραβική επιδρομή το 653 μ.Χ. Ο σημερινός ναός της Αγίας Κυριακής είναι κτίσμα των αρχών του 15ου-16ου αι.

Στη χερσόνησο της Καρπασίας στο χωριό Γιαλούσα, βρίσκεται η βασιλική της Αγίας Τριάδας (εικ. 6, 7), που είναι μια σχετικά μικρών διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική (18Χ14 ο κυρίως ναός) με τρεις προεξέχουσες ημικυκλικές αψίδες με νάρθηκα και αίθριο δυτικά. Το δάπεδο των κλιτών όπως και του νάρθηκα καλυπτόταν με σημαντικά γεωμετρικά (εικ. 8) και μερικά εικονιστικά ψηφιδωτά. Το κτίσιμό της χρονολογείται γύρω στο 425μ.Χ. Υπάρχει βαπτιστήριο με σταυρόσχημη κολυμβήθρα όμοιο με αυτό της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου.
Στην περιοχή του Κουρίου έχουν ανασκαφεί τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές αλλά και κοσμικά κτήρια, όπως λουτρά με ψηφιδωτά, η λεγόμενη οικία του Ευστολίου και άλλα δημόσια κτήρια. Η βασιλική Α΄ (Εικ. 9, 10), που πρέπει να ήταν ο επισκοπικός ναός, χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. και συνδέεται με τον επίσκοπο Ζήνωνα, ο οποίος μαζί με τον επίσκοπο Κωνσταντίας Ρηγίνο υποστήριξαν το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο στην Έφεσο το 431 μ.Χ. Η βασιλική αυτή, ήταν ένα επιβλητικό τρίκλιτο κτίσμα με εξωτερικά πεντάπλευρη εγγεγραμμένη αψίδα και νάρθηκα, τα δε κλίτη της χωρίζονταν από 12 γρανιτένιους κίονες σε κάθε πλευρά. Βόρεια και νότια της αψίδας δημιουργούνται χώροι τα λεγόμενα παστοφόρια, όπου παρέμεναν οι κληρικοί αλλά τοποθετούνταν επίσης ιερά σκεύη και βιβλία, ένα χαρακτηριστικό που το συναντούμε συνήθως στη Συρία όπως και στη βασιλική της Αχειροποιήτου

στη Λάπηθο. Στην εξωτερική πλευρά κάθε κλίτους υπάρχουν πλατιοί διάδρομοι (όπως και στις βασιλικές Αγίου Επιφανίου και Χρυσοπολίτισσας Πάφου) με κτιστά θρανία-πεζούλια, που πιθανότατα χρησίμευαν ως κατηχούμενα, δηλαδή χώροι όπου παρέμεναν οι μη βαπτισμένοι κατά την ώρα της Θ. Λειτουργίας. Το μεγάλο πλάτος των κατηχουμένων αλλά και του βαπτιστηρίου, φανερώνει τη μαζικότητα των εκχριστιανισμών την εποχή που κτίστηκε ο ναός. Στη βόρεια πλευρά της βασιλικής υπάρχει βαπτιστήριο σε μορφή μικρού τρίκλιτου ναού με νάρθηκα και τετράστοο αίθριο. Η κολυμβήθρα είναι κτισμένη στο νότιο τοίχο του ναού σε σχήμα εγγεγραμμένου σταυρού. Η διάταξη του ναού αλλά και τα ψηφιδωτά, που διασώθηκαν μαρτυρούν ίσως τις σχέσεις της Κύπρου με την Αντιόχεια, που υπήρχαν ακόμη την εποχή που οικοδομήθηκε η βασιλική.

Η τρίκλιτη βασιλική της Καμπανόπετρας (εικ. 11) που βρίσκεται σχετικά κοντά στη βασιλική του Αγίου Επιφανίου στην Σαλαμίνα/Κωνσταντία είναι ένα μεγάλο και πολυτελές κτίσμα. Ο κυρίως ναός είχε εσωτερικές διαστάσεις 42Χ20μ. Είχε δύο σειρές με 12 μαρμάρινους κίονες η καθεμιά. Στα δυτικά υπάρχει αυλή με κιονοστήρικτες στοές (40Χ36μ.), που επικοινωνούσε μέσω τριών εισόδων με το τετράστοο αίθριο (40Χ36μ.). Το πιο αξιοπρόσεκτο χαρακτηριστικό της βασιλικής της Καμπανόπετρας είναι ότι ανατολικά της κεντρικής αψίδας υπήρχε ένα δεύτερο τρίστοο αίθριο με διαστάσεις 28Χ28μ. που θυμίζει τη Ροτόντα του Παναγίου Τάφου και τη βασιλική της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα. Στην ανατολική στοά στο μέσον υπήρχε κιβώριο και πιθανότατα κάποια λάρνακα ή θήκη όπου φυλασσόταν κάποιο σημαντικό λείψανο ή Τίμιο ξύλο, γι’ αυτό και ο τυπολογικός συσχετισμός με τον ναό της Αναστάσεως. Για το κτίσιμο της βασιλικής, που χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι., έγινε ευρεία χρήση μαρμάρου από την Προκόννησο (εικ. 12),, γεγονός που φανερώνει ίσως τους ενδυναμωμένους δεσμούς την εποχή αυτή με την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη παρά με την Ανατολή.

Στους αρχαίους Σόλους στη Μόρφου, ανασκάφηκε μια από τις μεγαλύτερες βασιλικές του νησιού (εικ. 13, 14), που έχει διαστάσεις 48Χ34μ. Στο δεύτερο μισό του 4ου αι. φαίνεται να είχε κτιστεί στο χώρο μια πεντάκλιτη βασιλική, που αντικαταστάθηκε τον 6ο αι. από τη μεγάλη βασιλική Β΄. Τα κλίτη χωρίζονται από δύο κιονοστοιχίες με 12 λίθινους κίονες στην καθεμιά. Οι ημικυκλικές αψίδες της βασιλικής είναι προεξέχουσες. Οι αψίδες επικοινωνούσαν μεταξύ τους με θολωτά ανοίγματα όπως στις βασιλικές του αγίου Επιφανίου και στην Αχειροποίητο. Το ημικυκλικό σύνθρονο είναι όμοιο με της βασιλικής της Καμπανόπετρας και του Αγ. Επιφανίου, αφού είχε καλυμμένο κύκλιον δηλαδή θολωτό διάδρομο κατά μήκος του ημικυκλικού τοίχου της αψίδας που χρησίμευε πιθανότατα για τη διακίνηση των ιερωμένων κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. Η βασιλική Β΄ καταστράφηκε στη δεύτερη αραβική επιδρομή το 653, αλλά επισκευάστηκε το 655 από τον

επίσκοπο Ιωάννη, σύμφωνα με τη μεγάλης σημασία επιγραφή, που βρέθηκε στις ανασκαφές. Δεν είναι γνωστό πότε καταστράφηκε οριστικά ο ναός.

Αναφέρουμε μόνο ονομαστικά μερικές ακόμα περιπτώσεις σημαντικών περιπτώσεων κυπριακών παλαιοχριστιανικών βασιλικών: στην επαρχία Αμμοχώστου, του πολιούχου και ιδρυτή της Εκκλησίας της Κύπρου Απ. Βαρνάβα, της Λύσης, του Μαραθοβούνου, του Αγίου Φίλωνα στην Καρπασία κ.ά. Στην Πάφο οι βασιλικές, της Λιμενιώτισσας, Τούμπαλου, Σιύρβαλλου, των Αγίων Πέντε στη Γεροσκήπου, στην Πέγεια οι βασιλικές Α΄, Β΄ και Γ΄, στην Πόλη Χρυσοχούς, στον Ακάμα κ.ά. Στην ευρύτερη περιοχή Λευκωσίας, οι βασιλικές, του Αγίου Ηρακλειδίου στο Πολιτικό, στους Γιόρκους και πρόσφατα στους Αγίους Σαράντα στην Τύμπου κ.ά. Στην επαρχία Λάρνακας οι βασιλικές, του Αγίου Σπυρίδωνος στην Τρεμετουσιά, του Μαρωνίου, οι βασιλικές στην περιοχή Καλαβασού-Κόπετρα κ.ά. Στην επαρχία Λεμεσού και συγκεκριμένα στην Αμαθούντα υπάρχουν τέσσερις βασιλικές, ενώ στο Κούριο εκτός της επισκοπικής Α΄ υπάρχουν η βασιλική εκτός των τειχών (extra muros) στο Μεϊντάνη και η παραλιακή. Επίσης μπορούν να αναφερθούν στην πόλη της Λεμεσού η βασιλική στην οδό Ζικ-Ζακ, η βασιλική της Άλασσας και πρόσφατα η σημαντική βασιλική στο Ακρωτήρι στα Καταλύμματα των Πλακωτών. Έχουν εντοπιστεί ή ανασκαφεί και άλλες βασιλικές σε όλη την έκταση της Κύπρου, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι μπορούν να εξαχθούν οριστικά συμπεράσματα για την εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της περιόδου, αφού πολλές από τις βασιλικές είναι ανέκδοτες ή μερικώς δημοσιευμένες. Σε κάθε περίπτωση όμως, ο μεγάλος αριθμός βασιλικών, που βρέθηκαν στην Κύπρο είναι ένδειξη της οικονομικής άνθησης κατά την περίοδο από τον 4ο μέχρι και τα μέσα του 7ου αι. Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές στο νησί ανήκουν στον λεγόμενο ελληνικό τύπο και είναι όλες ξυλόστεγες. Ανασκάφηκαν μεγάλες και πολυτελείς βασιλικές, όλες στα παράλια, ενώ στην ενδοχώρα μικρότερες και φτωχότερες, ένδειξη που καταδεικνύει την πληθυσμιακή κατανομή στο νησί κατά την ίδια χρονική περίοδο. Βασικό χαρακτηριστικό των κυπριακών βασιλικών είναι η πρόσμιξη στοιχείων από τη γειτονική Συροπαλαιστιανιακή ακτή, τη Μ. Ασία και την Κωνσταντινούπολη.

Οι θεολογικές ζυμώσεις του 5ου αι., η επικύρωση της αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Κύπρου και η υπαγωγή της στη σφαίρα πολιτικής επιρροής της πρωτεύουσας το 536, ενδυνάμωσαν σταδιακά τους δεσμούς της με την Κωνσταντινούπολη, τη Μ. Ασία και τον Ελλαδικό χώρο.